

ВІЙСЬКОВА ОСВІТА

ВИЩА ВІЙСЬКОВА ТА ЦИВІЛЬНА ОСВІТА В УКРАЇНІ У ПЕРЕДВОЄННІ ТА ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ

Алла БІЛИК,
кандидат історичних наук, доцент кафедри
суспільних дисциплін Київської державної
академії водного транспорту імені гетьмана
Петра Конашевича-Сагайдачного

Білик Алла. Вища військова та цивільна освіта в Україні у передвоєнні та перші повоєнні роки. У статті висвітлено стан вищої військової освіти в Україні у передвоєнні та перші повоєнні роки як невід'ємної складової вищої освіти, показано систему управління освітою, негативний вплив ідеологізації освіти та репресій щодо освітянських кадрів.

Ключові слова: вища військова освіта, система управління освітою, ідеологізація освіти.

Билык Алла. Высшее военное и гражданское образование на Украине в предвоенные и первые послевоенные годы.

В статье освещается состояние высшего военного образования в Украине в предвоенные и первые послевоенные годы как неразрывной составляющей высшего образования, показывается система управления образованием, отрицательное влияние идеологизации образования и репрессий относительно кадров образования.

Ключевые слова: высшее военное образование, система управления образованием, идеологизация образования.

Bilyk Alla. Higher military and civic education in Ukraine in the prewar and early postwar years. The article highlights the state of higher military education in Ukraine in the prewar and early postwar years as an integral part of higher education, education management system shown, the negative impact ideolohizatsiyi education and repression of educational personnel.

Keywords: higher military education, education management system, ideolohizatsiya education.

Питання розвитку освіти в Україні надзвичайно актуальне. Без неї не може розвиватись жодне суспільство. Освіта в Україні пройшла складний шлях становлення, реформування та розвитку. Кінець 20-их років ХХ століття співпав з утвердженням тоталітарної системи, яка наклала свій відбиток на всі сфери розвитку суспільства і особливо на освіту. У цей час системою освіти в Україні керував народний комісаріат освіти, загальносоюзного наркомату освіти не існувало.

Децентралізована система управління освітою, як і всією культурою, покликана була сприяти розриву з багатовіковою великодержавно-шовіністичною авторитарністю державної влади, створювати базу для вільного розвитку. Національні особливості були притаманні організації системи народної освіти, вищої та середньої спеціальної школи.

Утвердження тоталітарної системи на рубежі 20–30-их років вело до уніфікації у сфері культурного розвитку, у тому числі й освіти. Найпопулярнішим у цей період стає слово «єдиний»: єдиний план, єдина система освіти, єдина трудова школа, єдині навчальні програми, єдині підручники, єдиноначальність, єдиний творчий метод тощо.

Реорганізація системи народної освіти призвела до змін і в організації управління школою. На початку 30-х у ній була запроваджена, як і повсюди, єдиноначальність. Шкільні комітети цілком підпорядковувалися завідуючому.

У 30-ті роки розпочалася уніфікація учбової літератури. 12 лютого 1933 року ЦК ВКП(б), а 11 травня того ж року ЦК КП(б)У прийняли ідентичні постанови «Про підручники для початкової та середньої школи», які передбачали створення єдиних стабільних загальноприйнятних шкільних посібників. До цього у школах Російської Федерації та України існували різні навчальні програми й використовувалися різні підручники з одних і тих же предметів. За

погодженістю між народним комісаром освіти Російської Федерації А. С. Бубновим і народним комісаром освіти України В. П. Затонським, у 1933 році були уніфіковані програми й підручники для початкової та середньої школи з ряду основних предметів. Уніфіковувалися також методи їх викладання. У школах та вищих навчальних закладах поступово утверджувалася авторитарна педагогіка. Про авторитаризм свідчить також постанова ЦК ВКП(б) від 3 вересня 1935 року «Про організацію навчальної роботи і внутрішнього розпорядку в початковій, неповній середній школі», у якій були встановлені жорсткий порядок прийому дітей до школи, комплектування класів, структура навчального року, визначена кількість щоденних уроків, введені п'ятибальна система оцінки знань учнів, перевідні і випускні іспити, видача перевідних свідоцтв, атестатів, похвальних грамот, підвищені вимоги до учнів щодо правил поведінки, дисципліни.

Централізація влади і становлення системи адміністративно-командного керівництва неухильно вели до утворення у суспільстві духовно-ідеологічного монополізму. Складався певний політико-ідеологічний комплекс, коли духовне життя розглядалося лише через політику, а політика в усіх випадках підкріплювалася ідеологією. Під ідеологічний тиск підпадали всі галузі культури, у тому числі й освіта. Основою більшовицького виховання у школах та вузах була визначена класова боротьба. Під посиленням виховної роботи малася на увазі передусім боротьба проти «ворогів народу». Виховання учнівської та студентської молоді виключно на працях Сталіна, цілеспрямована пропаганда його поглядів і втілення їх у практику формували у молоді віру у всесильність, непогрішність «вождя всіх народів», породжували політичне безвілля й беззастережну покірність.

Ідеологізація, побудова виховної роботи на основі класової боротьби, штучно

розпалюваного класового розмежування у суспільстві мали негативний вплив на гуманістичний характер і напрямки розвитку освіти. Це видно хоча б на прикладі змін у соціальному складі учнів. На початку 30-их років у школах, особливо у старших класах, порівняно з 20-ми роками, зріс прошарок дітей робітників та колгоспників і, відповідно, різко знизилась кількість дітей більш заможних верств населення. Збільшення кількості дітей робітників і селян у школах – факт сам по собі, зрозуміло, позитивний, однак він був викликаний і супроводжувався явищами, у яких нічого позитивного не було. У ході «розкуркулювання» селянства зі шкіл вигнали тисячі й тисячі дітей середняків, кустарів.

Разом із батьками вони були змушені покинути рідні краї. З багатьох шкіл «виживали» окремих дітей, розпалювалася ворожнеча між ними. Їх протиставляли один одному за соціальними мотивами. Восьмидесятирічних дітлахів нерідко провокували бойкотувати товаришів. Проти всього цього різко виступали передові вчителі, вчені.

Трагічно склалася доля багатьох учителів України. Вчительські кадри становили у той час наймасовіший загін української інтелігенції, а на селі це була головна інтелектуальна і культурна сила. Незалежні у своїх думках і діях, вони брали активну участь в українізації, ліквідації неписьменності й запровадженні початкового всеобучу, всіляко сприяли піднесенню освітнього й культурного рівня селян. Сталінська адміністрація ставилась до них з підозрою й дедалі ворожіше. Цілеспрямований пошук «соціально ворожих елементів» мав трагічні наслідки для багатьох педагогів. Із 140 тисяч учителів, які працювали в Україні, близько 50 тисяч було репресовано [2, 155].

У лютому 1933 р. розпочалася «чистка» Наркомату освіти УРСР. Протягом року з апарату Наркомату освіти «вичистили» близько 200 осіб, в обласних управліннях народної освіти за політичними мотивами

замінили 100 відсотків керівників, у районних – 90 [4, 15]. Багатьох вислали до таборів, а потім знищили.

Університети втратили 270 професорів і викладачів, у педагогічних вузах з 29 директорів 18 були звільнені й репресовані, репресовано також 210 викладачів педінститутів.

З кожним роком посилювались репресії і в армії, а це не могло не вплинути на якість вищої військової освіти, значення якої особливо зросло у передвоєнні роки, коли над країною нависла реальна загроза нападу Німеччини. Так, із 733 військових викладачів вищих військових навчальних закладів, що передавали свій досвід курсантам військових училищ та академій, 579 було репресовано. Серед вищого командного складу, які безвинно загинули, були дуже досвідчені воєначальники, такі як М. М. Тухачевський, В. К. Блюхер, І. Ф. Федько, П. Ю. Дибенко, О. І. Єгоров та багато інших.

Їх наукові праці, як і праці інших репресованих військових теоретиків та істориків, було вилучено із користування як «ворожі». Нові ж наукові дослідження носили прикладний характер і були переважно описовими, оскільки теоретичний рівень людей, які займались ними, був невисокий. Все це мало негативний вплив на підготовку офіцерського складу, і тому перед війною лише 7 відсотків командирів Збройних Сил мали вищу військову освіту, а 37 відсотків не пройшли повного курсу навчання навіть у середніх військових навчальних закладах. Такий стан командного складу того часу посилювався ще й тим, що більшість репресованих воєначальників добре знали німецьку військову організацію і військове мистецтво, а ті кадри, які прийшли їм на зміну, таких знань не мали. І це було добре відомо політичному та військовому керівництву Німеччини.

Начальник генерального штабу сухопутних сил Німеччини генерал Ф. Гальдер, прослухавши доповідь військового аташе

Кребса, який повернувся з Москви у травні 1941 року, записав до свого щоденника: «Російський офіцерський корпус надзвичайно поганий. Він справляє ще гірше враження, ніж у 1933 році» [10, 247].

Отже, уніфікація організаційних форм розвитку освіти та здійснення навчальної, методичної і виховної роботи, її стандартизація, політизація й авторитарність, тенденційне викладення суспільних дисциплін, жорстка бюрократична система управління й контролю не могли не вплинути негативно на якісний рівень знань, на результативність навчально-виховної роботи школи та вищих навчальних закладів. Таким чином, саме у 20-30-ті роки були закладені основні принципи консервативної, авторитарної освіти й виховання.

Напад фашистської Німеччини на СРСР затримав розвиток народного господарства, культури й освіти України. Особливо великих руйнувань зазнали навчальні заклади. Усі найкращі будинки вищих навчальних закладів, які залишились незруйнованими, німці використовували для своїх потреб. Так, у будинку Академії Наук УРСР знаходилась міська управа і головне управління поліції. У лабораторіях всесвітньо відомого Харківського фізико-технічного інституту німці влаштували конюшню. У цілому, за роки війни німецькими загарбниками перетворено на руїну 116 учбових корпусів вузів. Бібліотечний і лабораторний фонди були знищені на три чверті. Загальні збитки, завдані навчальним закладам України, тільки по Міністерству вищої освіти склали 650 мільйонів карбованців; затрати на їх відбудову були величезними.

На початку 1945–46 навчального року більшість навчальних закладів республіки мали дуже слабку матеріально-технічну базу. Деякі вузи і технікуми взагалі не мали своїх приміщень. Це стосується Харківського авіаційного інституту, який був розміщений у будівлі авіаційного технікуму, Київських автодорожнього і харчової промисло-

вості, Одеського гідрометеорологічного інститутів тощо. Відсутність приміщень не дозволяла розгорнути роботу лабораторій і кабінетів. Кафедри ливарного виробництва, деталей машин, технології металів, паровозобудування Харківського механіко-машинобудівного інституту зовсім не мали лабораторій. У цілому в технічних вузах України потрібно було створити і обладнати 465 лабораторій і кабінетів.

Гостру потребу вузи відчували і в навчальній літературі. Із наявної у вузах навчальної літератури лише невелику кількість склали підручники. В основному це була застаріла наукова література, навчальні посібники, монографії з окремих питань та періодика. Не вистачало підручників зі спеціальних предметів. Відчувалась гостра потреба в підручниках в Одеському політехнічному інституті. Всі інститути Донецької області відчували гостру потребу в художній літературі. Аналогічна ситуація була у перші післявоєнні роки майже в усіх навчальних закладах України.

До всього цього слід додати відсутність програм з багатьох предметів. В Україні після війни було немало вузів, де постійні години учбових занять у групах не було встановлено: в одні дні вони починались о 16 годин і закінчувались о 23 годині 39 хвилин, а наступного дня тривали з 9 ранку до 16 години. Учбове навантаження студентів протягом тижня розподілялось нерівномірно: від 4 до 10 годин на день.

У 1945–46 навчальному році велика кількість навчальних закладів не виконала плану прийому, оскільки значно зменшився випуск учнів середніх шкіл, відчувалась недостатність знань випускників попередніх років у зв'язку з перервою у навчанні. У 1946–47 навчальних роках, незважаючи на те, що вступні іспити управління у справах вищої школи перенесли на кінець серпня, план прийому виконали тільки політехнічні інститути. У Донецький індустріальний інститут на перший курс було прийнято 471

осіб замість 525 за планом, у Харківський механіко-машинобудівний – 310 замість 475, у Миколаївський суднобудівний – 132 замість 175 [9]. Необхідна була мобілізація усіх сил на виконання плану прийому студентів.

У перші післявоєнні роки у вузах України не вистачало науково-педагогічних кадрів. У цілому, у вузах союзного підпорядкування, куди входили, крім інститутів промисловості, будівництва, транспорту та зв'язку, й університети, не вистачало 642 штатних викладачів (8,1 відсотка). А в деяких технічних вузах кількість вакантних місць дорівнювала 20-30 відсоткам. У Харківському гірничо-індустріальному інституті із 112 викладачів, потрібних за штатом, працювало 75, у Харківському електротехнічному інституті було 19 вакансій. Гостра потреба відчувалась у викладачах із високими ступенями і званнями. Особливо відчувалась потреба у завідуючих кафедрами.

Усі ці несприятливі умови, а також несвоєчасне введення у дію будівельними організаціями запланованих учбових об'єктів негативно вплинули на роботу вищих навчальних закладів України, і в перші повоєнні роки вони не справлялись з підготовкою висококваліфікованих кадрів, які були дуже необхідні для відбудови зруйнованого війною господарства. Задовольнити ці потреби можна було лише шляхом усунення недоліків у роботі учбових закладів.

26 липня 1946 року Управління у справах вищої школи при Раді Міністрів УРСР створило Інститут уповноважених по керівництву прийомом і перевіркою підготовки вузів до нового учбового року у великих вузівських центрах: Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Львові. У Києві було організовано довідковий стіл Управління допомоги абітурієнтам [5]. Вузам дозволено було відкривати підготовчі відділення, до яких приймали демобілізованих воїнів-фронтовиків для підвищення їх загальноосвітнього рівня і підготовки до вступу до інститутів.

Показовим у цьому відношенні був Київський політехнічний інститут, на підготовчому відділі якого щорічно навчалось 250 осіб, з яких, як правило, 200–230 складала іспити і зараховувалися в інститут. Створювались спеціальні курси з підготовки до екзаменів та консультаційні бюро. Викладачі вузів багато робили для популяризації своїх навчальних закладів серед учнівської молоді, виїжджали в інші міста, а також райони, області, зустрічались із випускниками шкіл, де розповідали про свої навчальні заклади. Майже у кожному вузі проводились дні відкритих дверей. Така увага професорсько-викладацького складу до вирішення питань прийому дала позитивні наслідки. З року в рік зростала кількість заяв для вступу до вузів. У 1949 році на одне місце було подано 2,1 заяви [7]. Конкурсний відбір сприяв приходу в інституту найбільш підготовленої молоді.

Певною мірою підвищення якості підготовки спеціалістів залежало від забезпеченості навчальних закладів навчально-методичною літературою. Раніше вже зазначалося, що її у вузах було недостатньо. І видавництва не приділяли достатньої уваги випуску підручників. Так, у 1947 році у плані «Техвидаву» було 102 назви, а підручники складала лише 22%, та і цей план видання підручників був виконаний на 93 % [6]. До створення підручників і навчально-методичних посібників залучалися провідні вчені вузів і науково-дослідних закладів.

У результаті цього, уже до кінця 1950 року значно покращилось забезпечення вузів учбовою літературою. У 1946–1950 роках вийшли з друку підручники для технічних вузів, авторами яких були викладачі українських вищих навчальних закладів.

У ряді вузів України була організована підготовка інженерів нових спеціальностей. У Харківському політехнічному та Київських інститутах силікатів і політехнічному почали готувати інженерів механічного устаткування цементних заводів. У Київ-

ському політехнічному інституті у 1948 році було відкрито зварювальний факультет.

Вже з кінця 1950 року Україна стала основним центром підготовки інженерно-технічних кадрів у Радянському Союзі. У передвоєнні та воєнні роки на сході СРСР була створена нова вугільно-металургійна база – Урало-Кузбас. Великі промислові підприємства були побудовані у республіках Середньої Азії, а це вимагало значної кількості спеціалістів. Тому Україна готувала

кадри не тільки для потреб власної промисловості, але й для всього Радянського Союзу. У 1949 році технічні вузи України закінчили 12626 чоловік, із них 6224 були направлені в інші республіки Радянського Союзу [8]. Досягнуте у роки післявоєнної відбудови зростання підготовки кадрів мало велике значення. Було створено умови для швидких темпів вирішення актуальних проблем науки, техніки, економіки.

ДЖЕРЕЛА

1. Гриценко М. Нариси з історії школи в Українській РСР. – К., 1966. – 420 с.
2. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. – К., 1991. – 320 с.
3. Коваль М. Українська РСР у період відбудови і розвитку народного господарства (1945–1955 рр.) // Український історичний журнал. – 1990. – № 4. – С. 70-88.
4. На фронті культури. – К., 1935.
5. ЦДАВО України. Ф. 4849, оп. 1, од зб. 208, арк. 9.
6. ЦДАВО України. Ф. 4848, оп. 1, од зб. 644, арк. 57.
7. ЦДАГО України. Ф. 1, оп. 83, од зб. 414, арк. 24.
8. ЦД ГО України. Ф. 1, оп. 103, од зб. 152, арк. 41.
9. ЦДАГО України. Ф. 1, оп. 83, од зб. 85, арк. 188.
10. Шаповал Ю. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – 378 с.